

DİN VE DÜNYEVİLEŞME BAĞLAMINDA TÜRK TOPLUMUNDA TARİKAT VE CEMAATLER

Kemaleddin Taş*

Tarık Güvendi**

ÖZET

Bir yandan modernizmin metafiziği semaya hapseden katı nesnelliği, dinin büyüsunü bozan araçsal aklı, titanlaştırılan bilimsel teknolojisi ve modernitenin bir sonucu olan kapitalizmin normatif baskısı; diğer yandan kültürel koşullanmanın ve tarihsel tecrübenin postmodern dayatmasında her bir öznenin kendi yorumuna pay edilerek parçalanmış hakikat iddiaları ve üst dilin reddiyle öznenin kutsal metni beşere indirilmesi karşısında dini sosyal teşekküller, siyasi, toplumsal ve sosyo psikolojik zeminde kimi zaman uhrevi kimi zaman da dünyevi pozisyonlar almaktadırlar. Bu makale, dini temsil iddiasında bulunan yapıların dünyevi olana karşı pozisyon alırken müntesipleriyle beraber geçirdikleri yapısal ve fonksiyonel dönüşümleri ele almayı; dini yapıların zaman içinde değerler haritasındaki değişimleri gözlemlemeyi; özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kurulan kimi zaman simbiyotik kimi zaman da çatışmalı diyalektiğin kodlarını siyasi, toplumsal ve ekonomik değişkenler çerçevesinde anlamlandırarak günümüz dini sosyal teşekküllerin kamusal ilişkilerine yönelik alternatif bir perspektif sunmayı amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tarikat, Tasavvuf, Modernizm, Dünyevileşme

CULTS AND CONGREGATIONS IN TURKISH SOCIETY IN THE CONTEXT OF RELIGION AND EARTHLINESS

ABSTRACT

On the one hand, the normative pressure of capitalism, which is the result of modernity, the “titanized” scientific technology, the instrumental mind that disrupts the magic of religion, and the strict objectivity of modernism, which imprisons the metaphysics in the sky; on the other hand, fragmented claims of truth shared to each subject’s own interpretation in the postmodern imposition of cultural conditioning and historical experience, the religious social organizations take general, and sometimes earthly positions on the political, social, and socio-psychological ground in the face of the subject’s reducing the sacred text to humanity with the rejection of the upper language. This article aims to discuss the structural and functional transformations of the organizations claiming that they represent the religion with their followers when they take positions against the earthly one; to observe the changes in the map of values of religious structures in time; to provide an

---

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, kemaleddintas@sdu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8759-5147.

** Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, d1140206012@ogr.sdu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5238-5951.

alternative perspective for the public relations of today's religious social communities by making sense of the codes of sometimes symbiotic and sometimes conflicting dialectics that were established especially during the Ottoman and Republican Periods in the framework of political, social, and economic variables.

Keywords: Religion, Cult, Sufism, Modernism, Earthliness

Giriş

Din, insanı aşan, kuşatan ve insanın nüfuz edemediği, kavrayamadığı, zihnini ve kalbini meşgul eden “nereden geldik, nereye gidiyoruz?” gibi varoluşsal sorularına tatmin edici bir anlam haritası sunmasıyla insanı kendine bağlayan ve kendi öğretilerine sıkı sıkı sarılması gerektiğini salık veren¹ ilahi bir nizamdır. Bu çerçevede dünyevileşme ham haliyle öznenin, “nereye gidiyoruz?” sorusuna ilgisizleşmesi ve öte dünyaya sırtını dönerek perspektifini dünyaya sabitlemesidir. Makalenin görüş alanına giren dünyevileşme kavramı ise dünyanın dinden ve dini düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması, dolayısıyla tabiatüstü mitlerin ve kutsal sembollerin ilgası gibi seküler bir tavır ve dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini yitirmesinden ziyade;² “dünya” ile yakın ilişkiye girme, dünya ahiret dengesinin günlük yaşamda dünya lehine bozulması ve ahlaki ve dini değerlere yabancılaşma anlamında kullanılmıştır.³

İnsanı, evrenin hakikatlerine ve bu hakikatlerin kaynağı ve yaratıcısı olan Allah'a götüren yol anlamında tarikatlar “zühd”, “verâ” ve “takva” disiplinleri ile insanın bakışını dünyadan öteki tarafa çeviren öğretilerin icrasını üstlenen yapılarıdır.⁴ Ancak tarihsel sürece göz atıldığında tarikatların dünyevileşmenin karşısında konumlanma tasavvurlarını sabit tuttukları görülürken; tarihi, siyasi ve toplumsal değişimler karşısında ise tasarruflarındaki farklılıklar dikkatleri çekmektedir. Bu meyanda tarikatlar, modernizmin kutsalı reddi, postmodernizmin üst anlatıyı tasfiyesi ve kapitalist ekonomik sistemin normatif tutumuna karşı anlamlı bir tepki üretmek durumunda kalmışlardır. Bu tepkinin dünyevi/uhrevi mahiyeti üzerine bir anlamlandırmaya girişildiğinde tarikatların tarihsel süreç içinde özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde siyasi ve toplumsal değişimlerin biçimlendirdiği diyalektiğin parametrelerine göz atmayı zorunlu kılmaktadır.

Beşinci yüzyıla kadar, siyasi ekonomik ve sosyal karmaşa ortamlarında çözüm merkezleri olarak toplumsal ve siyasi teveccühlerin adresi olan tarikatlar, on beşinci yüzyılda siyasi ve toplumsal doktrinlerin istikrarı ile toplum ve devlet ilişkilerindeki aksiyoner yanını kaybederek özellikle Avrupa'da modern birer kulübe dönüşmüşlerdir. On sekizinci yüzyıldan itibaren hız kazanan siyasi kargaşaların yol açtığı karamsar hava ve ümitsizlik atmosferinde işlevsel ve

---

¹ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar- Antropolojik Denemeler-*, İletişim Yayınları, 2009, s. 17-21.

² Ahmet Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 17-20.

³ Yıldırım, s. 103.

⁴ Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, 2. Basım, İsam Yayınları İstanbul, s. 28.

reaksiyoner niteliklerini tekrar kazanan tarikatlar, çöküş ve yozlaşmaya karşı manevi bir tepkinin kanallarından biri olmasına rağmen yozlaşmanın ve çözülmenin bir parçası olmaktan uzak kalamamışlardır.

Ülkemizde ise tarikatlar, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Sünni İslam doktrininin resmi kurumlarınca rafineleştirilme ve bazı ıslah uygulamalarıyla karşılaşmışlardır.⁵ Cumhuriyetin ilanı ile beraber devrimlerin aşama aşama gerçekleştirilmesiyle bir yandan muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için başta eğitim alanında olmak üzere sosyal ve hukuksal alanlarda sekülerizasyon hamleleri yapılmış, bir yandan da çağdaş ulus oluşturma idealine engel olarak görülen İslam'ın Ortodoks yorumlarına ve bu yorumların temsilcileri olan tarikatlara yönelik müdahalelerde bulunulmuştur.⁶ Türkiye'de cumhuriyet rejiminin ilk dönemlerinde kimi değişimler modern ve çağdaş bir tasarımın biçimlendirici vasfına yabancı olmayan otokratik hamlelerle yukarıdan aşağıya mekanik bir yol izlemiş, kimi değişimler ise olağanüstü toplumsal hadiselerin açtığı kapıdan hızla yürürlüğe sokulmuştur. Nitekim Şeyh Said isyanı ve Menemen olayları, Osmanlı devletinin kuruluş döneminden bu yana sosyal alanda olduğu kadar siyasal alanda da etkili olan tarikatlara yönelik çıkarılan kanun, meşrulaştırıcı hadiselerin güdümünde devreye sokulmuştur.

Bu çerçevede 1925'te çıkarılan "677 sayılı Tekke ve Zâviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun", devletin artık tarikatların ittifakına ihtiyaç duymadığı ve karşılıklı komplimanlara dayalı ilişkinin terk edildiğini haber veren dini ve sosyal alanda önemli yapısal değişimlerin önünü açan gelişmelerin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu kanunla kabaca gerek vakıf gerek mülk olarak şeyhin makamı altında faaliyette bulunan tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına, şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, büyüclük ve nüshacılık gibi unvan ve sıfatların kaldırılmasına karar verilmiştir.⁷ Ancak yasaklı ilan edilen tarikatların diğer bir ifade ile dini ve sivil sosyal teşekküllerin toplumun kılcal damarlarından çekilmesi, sancılı ve kimi zaman kanlı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu şartlar altında tarikatların birçoğu yaşananları tabii bularak yeni döneme ayak uydurmak, modernleşmeye kendilerini açmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu çerçevede bir yandan seyr-u süluk-un yerini propagandist yönelimler ve tebliğci yöntemler almış diğer yandan, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte topluma hızla enjekte edilen modernizmin yalnızlaştırdığı bireylere tarikatlar, iç huzur vaat ederek ve aidiyet ihtiyacının karşılanacağı yeni sahalara inşa ederek etraflarında topladığı kitlelerle toplumsal yaşamdaki eski konumlarına yeni form ve biçimlerle geri dönmüşlerdir.⁸

Cumhuriyet rejimi ise seküler eğitimin kültürel köklerle ve dini geleneklerle olan bağı zayıflatması ve dinin hayattan çekilmesi ile toplumda neden olduğu travmatik semptomlara üstten bakan, baskıcı modern ve seküler tamponlarla geçici müdahalelerde bulunmuştur. Buna karşın ekonomik ve sosyal olarak yabancılaşan

---

⁵ Mehmet Akgül, *Türkiye'de Din ve Değişim -Bir Erol Güngör Çözümlemesi-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 344-345.

⁶ Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan*, 9. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21.

⁷ Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, (Çevrimiçi) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>, 3 Kasım 2020.

⁸ Çakır, s. 20-24.

ve inanç bağlamında yalnızlaşan kalabalıklar, modern ve çağdaş dünyanın ilerlemeci, aydın ve yenilikçi elit sınıfın dayattıkları reçetelere karşı çıkmışlardır. Yine, 1940'larda yoksulluğun yaygınlaşması ve derinleşmesiyle büyük kentlere yığınlar halinde göçler yaşanmış, kitleler, göçle gelen maddi-manevi engelleri ve kültürel çatışmaları aşmak ümidiyle yeni sosyal birliktelikler aramışlardır. Dolayısıyla, geçiş toplumunun tüm krizlerini sırtlarında taşıyan bu kitleler, merdiven altına, kenar mahallelere ve ücra sokaklardaki camii sohbetlerine çekilen dini sosyal teşekküllerin ilk müntesipleri olarak tarikatların yeniden ancak modern kılıkta ve farklı kimliklerle kamusal alana çıkmalarında itici güç olmuşlardır. Bu çerçevede çalışmanın ilk aşaması, tarikatların ortaya çıkış nedenlerini güncellemeyi ve tarikat şemsiyesi altına giren değerlerden optimal bir görüş evreni oluşturmayı amaçlamaktadır. Böylelikle tarikatların sahiplendiği değerler evreni haritasında nihai değişimler yakalanarak günümüz dini sosyal ortama çizilen sınırları ve biçilen roller doğru açıdan görülebilecektir. Diğer taraftan makale, tarikatların Osmanlı döneminde devletle kurdukları ilişkilere odaklanarak bu ilişkiye dair teşhis ve tespitlerde bulunmayı, Cumhuriyet dönemiyle çakışan ve çatışan diyalogun kodlarını ortaya çıkarmayı, günümüz tarikatların reflekslerinin sosyo-psikolojik nedenlerine ulaşmayı hedeflemektedir.

Dolayısıyla bu makale, günümüz dini yapılarının geniş bir alanda konjoktürel bir konfora sahip oldukları bu süreçte, modernite ile kurulan ilişkinin keyfiyetini ve tasarrufunu; ardında bıraktığı ussal ve tinsel yargıları anlamlandırmayı; kapitalizmin dini yapılar üzerindeki etkilerini görmek adına tarihsel sürecin röntgenini çekmeyi ve sosyolojinin kavramsal ve metodolojik birikiminin ışığında yorumlamayı amaç edinmiştir.

1. Tarikatların Tarih Sahnesine Çıkışı

Tarikat kavramı semantik anlamda, “gidilecek yol, izlenecek usul, hal, gidiş, âdet, meslek ve merâsim; doktriner anlamda ise insanı kendisinin ve evrenin hakikatlerine, bu hakikatleri bir bütün olarak kendisinde barındıran Hz. Muhammed’e, hakikatlerin kaynağı ve yaratıcısı olan Allah’a götüren ruhani yol anlamında kullanılmıştır.⁹ Bir tasavvuf kavramı olarak tarikat, Hakk’a ulaşmak için tutulan ve bir takım kuralları bulunan yol demektir.¹⁰ İlk dönem kimi Müslümanların özellikle hicretin ikinci yüzyılında ve ondan sonra yaşadıkları ve ilişkide buldukları dünyaya rağbet etmeleri genel bir hal aldığına kimi inananlar, dehşet duydukları îtikâdi, siyasi ve dünyevî yeni toplumsal hareketliliklerden uzaklaşmak adına kalan ömürlerini ibadete tahsis etmişlerdir.¹¹ Dolayısıyla ilk devirde dönemin hadiselerini protesto eden kimi Müslüman bireyler, henüz tekniği ve sistematığı oluşmamış izole yaşamları ve ritüelleri ile kendilerince bir yol tutmuşlardı.¹² Bu yolun ilk adımını azlık, isteksizlik, önemsizlik kötü kabul edilen şeylerden yüz çevirmek dünyaya buğzetmek ve masivayı terk etmek anlamlarında kullanılan “zühd” hayatı oluşturmaktadır. Bir

---

⁹ Ceyhan, s. 27.

¹⁰ Fikret Karaman v.d., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 633.

¹¹ Yıldırım, s. 29-32.

¹² Karaman, s. 633.

sonraki aşaması ahirette zararı dokunacak şeylerden ve şüpheli işlerden tümüyle uzaklaşmak anlamına gelen “vera” aşamasıdır. Nihai aşama ise Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmek aşaması olan “mukarrebîn zühdi”dür. Dünyadan yüz çevirmenin aşamalarının ortalaması olan “takva” ise en yalın haliyle insanın dışarıdan gelen yıkıcı bir kuvvete karşı kendini savunmasıdır. Özetle İslam toplumunda yedinci ve sekizinci yüzyıllarda siyasi ve toplumsal değişimleri kabullenemeyerek bireysel nitelikte kalan ve henüz toplumsal harekete dönüşmemiş züht ve takva hayatına sığınan sûfilik, dokuzuncu yüzyılda deruni ve ruhi yanı sıra mistik bir karakter kazanmıştır.¹³ Sûfilik on ikinci yüzyıldan itibaren teşkilatlanarak ete kemiğe bürünmesine, müesseseleşmesine ise tarikat adı verilmiştir.¹⁴

Bu meydana târikat, fütuhâtın genişlemesi, ekonomik refahın artması, zevk ve sefânın toplumu kuşatmasına karşı kalbi, dünyanın fânî işlerinden ayırıp Allah’ın sevgisine bağlanmanın, zühd ve takva yolunda ilerlemenin okuludur. Bu yolculuğun temel koordinatları, Marifetullah’a vasıl olmak için çıkılan güzergâhta taklit veya istidlal yolunun aksine, keşif ve müşahede yolunun tercih edilmesi, kendini bilmenin sırlarını projeksiyonlaştırarak Allah’ı bilmenin sırlarının aydınlatılması, bir yandan nefis terbiyesine azami gayret gösterilirken diğer yandan Allah’ın yüceltilmesinin öncelikli meşgûliyet edinilmesi olarak sıralanır.¹⁵ Tarikatlar bu anlamda sufi tecrübenin gerçekleştirildiği bütüncül bir sistemin adresi olarak kabul edilir. Ayrıca bireysel anlamda sûfi tecrübe, her şeyden önce bireyin kutsalla karşılaşma anında yaşadığı dini bir tecrübe olarak ele alınır ve oldukça öznel bir yapıya evrilir.

Dolayısıyla sûfi tecrübe, içerik ve keyfiyetinin kâfi derecede kelime ve kavramlarla dökülemeyeceği nedeniyle diskursif veya nazari olarak başkalarına aktarmanın imkânsızlığı içindedir. Ancak bu durum sufi tecrübeyi salt psikolojik deneyime yaslı tümüyle hissi, bilgisel içerikten yoksun olduğu biçimde tarif etmeyi gerektirmemektedir. Aklın ulaşamadığı derin karanlıkları aydınlatan bir iç görüş olarak kabul edilen bu tecrübe, iradi bir tecrübeye dayalı tahayyül ve tasavvur çabası değil, dışarıdan bir zorlamanın lütfettiği ilahi hakikatlere vakıf olmanın bir versiyonu olan Mârifetullâh’tır.¹⁶ Bu çerçevede sûfi tecrübenin kavramsal, teorik ve ruhsal çatısını tasavvuf, tasavvufî çatı altında icra edilen züht ve takva öğretisinin müfredatını ve okulunu da müesses bir yapı olarak tarikatlar oluşturur. Bir anlamda organize tasavvuf hareketi olarak nitelenen tarikat, bireyin Allah’a ulaşma yolunda takip ettiği usul ve metotların adıdır.¹⁷ Bu usul ve metotlar, zühd, tevekkül, sabır, şükür, takva, ihlas, zikir, fikir nefis, havf, reca ve cd tevhid, marifet, fena ve kemâl gibi mertebelerden müteşekkildir.¹⁸ Tasavvufî düşüncenin taliplilerine vaat ettiği sûfi tecrübe (sûfi terminolojisindeki ifadesiyle ‘seyr-ü sülûk’) bireyin kendisini,

---

¹³ Ahmet Okutan, *Müslümanların Birlik ve Bütünlüğünün Önündeki En Büyük Engel Dini Grupçuluk*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2020, s. 169.

¹⁴ Okutan, s. 173.

¹⁵ Wamy (Milletler Arası İslam Gençlik Konseyi), *Günümüz Din ve Fikir Hareketleri Ansiklopedisi*, Çeviren, Kemal Hoca, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 275.

¹⁶ Ramazan Ertürk, *Sûfi Tecrübenin Epitemolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2004, s. 75-79.

¹⁷ Karaman, s. 633.

¹⁸ Wamy, s. 280.

inanç, amel, ahlak, düşünce gibi çeşitli açılardan hazırlamasıyla başlar, hazırlık sürecini kotaran tâlipler, mürid mertebesine çıkarak ve hilafet hırkası giyerek bağlı olduğu sufi harekete intisap ederler ve tarikatın adabına uygun biçimde ‘seyr-ü sülük’ yolculuğuna başlarlar.¹⁹ Buna göre kişi taklidi inancını tekit eder, amel açısından asgari sorumluluklarını ifa eder, ahlaken haram ve helalin salt ölçütlerine riayet ederse ‘seyr-ü sülük’ün ihramını giyinmiş olur. Söz gelimi, kırk gün boyunca ihlasla ve boş mideyle (oruç ibadeti) nefsini köreltmek sûfi tecrübenin benliği terbiye açısından tasavvufi disiplinin ortak metotlardandır. Ancak modern zamanlarda ve kent hayatında sosyal ve dini alanlarda gerçekleşen değişimlerin ürettiği yeni yaşam formlarında tarikatlar, adaplarına göre biçimlendirdikleri ‘seyr-ü sülük’ deneyimini yeniden tanımlamak ve modernitenin dayattığı yeni alışkanlıklara göre güncellemek durumunda kalmışlardır.

Cüneyd-i Bağdadi’ye atfedilen Cüneydiyye (Miladi, 909) tarikatından Ahmedü Bamba’ya nispet edilen Müridiyye (1927) tarikatına değin, kendilerinden doğmuş kolları hariç yaklaşık beş yüz civarında ana akım tarikat görülmektedir.²⁰ Tarikatlar içinde en fazla kola sahip tarikat, doksandan fazla koluyla Şazeliyye, ardından elli küsur koluyla Halvetiyye ve kırk küsur koluyla Kadiriyye tarikatı gelir.²¹ Bununla beraber siyasi baskıların ve modernizmin dayatmasıyla daha çok sivil toplum birliktelikleri formunda tarikat hiyerarşisini ve tasavvufun temel doktrinlerini moderniteden kotarılan seküler jargonlarla taşımaya devam eden dini teşekküllerin yanı sıra, hem resmi kovuşturmadan uzak hem de geleneksel tarikat usullerinden bihaber merdiven altı dini organizmalar da göz önüne alındığında Türk toplumunun dini tasavvurunu şekillendirmeye talip ve denetimden uzak onlarca dini yapılanmaların varlığı, tarikatların toplumsal ve dini açıdan güncellenerek irdelenmesini gerekli kılmaktadır.

2. Osmanlı Devleti’nde Tarikatlar

VII. ve VIII. yüzyıl İslam dünyasındaki siyasi ve toplumsal çatışmaların ve dünyacı paradigmalara etkileriyle asketik bir tavır olarak ortaya çıkan züht yaşamının dokuzuncu yüzyılda dış olgulara açık yapısından dolayı mistisizmden etkilenmesi, XII. yüzyıldan itibaren ise sistemleşen tasavvufi öğretilerin hiyerarşik bir yapıya kavuşması ve tasavvufi öğretilerin icra edileceği tekke denilen yapıların fiziken kurulmaya başlamasıyla tarikatlar, başlangıçta oldukça sivil bir tonda toplumsal alanda daha sonra kitlelerdeki ağırlığının genişliğiyle orantılı olarak kamusal alanda da varlıklarını kabul ettiren dini teşekküller olarak kabul edilirler.

Tarihi ve sosyal bir gerçeklik olan dini grupların Osmanlı devleti ile yakın ilişkileri kendilerine ait konumlarını tahkim etme ve ötekine karşı güvenlik duvarlarını sağlamlaştırma ve yakın ilişkilerden doğan meyveleri toplama çabasına dayanmaktadır. Özellikle kuruluş evresinde ve geçiş dönemlerinde sıkılaştıran bu ilişkiler, taraflardan birinin diğeri için tehdit oluşturmaya başlamasıyla oldukça

---

¹⁹ Süleyman Uludağ, “Mürid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 47-49.

²⁰ Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 95-105.

²¹ Ceyhan, s. 30.

riskli bir birlikteliğe evrilmiştir.²² Bu çerçevede Osmanlı döneminde devletin tarikatlarla kurduğu ilişkilerin temel parametrelerini, bir yandan tarikatların devletin tebaayı kontrol etme yükünü hafifletmesi diğer yandan Bedreddin'iler gibi dini hüviyete sahip isyancı gruplara karşı tehdit algısı oluşturmaktadır. Osmanlı toplumunda tarikatlar, yeni fethedilen yerlerdeki kitleler ile barışmasına fethedilen yerlere göç eden Müslüman Türklerin yabancı coğrafyanın koşulları kanıksamasına ve kök tutmasına yönelik doğal bir akış içinde aktif bir rol almışlardır. Bu çerçevede sosyal sahada ahlaki öğretileri ve tutumlarıyla kitlelerce kabul gören bu dini yapılar, Osmanlı devletiyle sorunlu olan halkları ve yeni tebaaları rehabilite etme yeteneğinden mütevellit yönetici cenahında sempati ile karşılanmışlardır. Nitekim Anadolu'ya, Osmanlı'nın kuruluşundan önce muhtelif bölgelerden gerçekleşen göçler sırasında pek çok mutasavvıf gelmiş ve bu coğrafyada tarikat faaliyetlerinin temeli atılmıştır. Özellikle 1218 ve 1220 yıllarında Moğolların Türklerin ağırlıkta olduğu Buhara, Taşkent ve Semerkant şehirlerini yıkması nedeniyle birçok mutasavvıf, Post- Nişin sahibi şeyhlerinden el alarak Anadolu'nun köylerine ya da atıl kalmış tamamen boş ve tenha yerlere yerleşmişlerdir.²³ Ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan bu mutasavvıfların çevrelerini imar, yabancı unsurların İslamlaşması ve fetih hareketlerinde ordu için motivasyonel katkıları nedeniyle kimi ümeranın politik kimi ulemanın da itikâdi itirazlarına yönetim ile karşılıklı memnuniyete dayalı ilişkiler kurulmuştur. Sözelimi, kimi tarikatlar için verilen beratlar, vergiden muaf tutma, tekke ve zaviyeler için arazi bağışları ve yönetici sınıfın tarikat ehli ile evlilik yoluyla neseleşmeleri bu diyalogda yönetici sınıfın tasavvufi yapılara karşı memnuniyetinin birer vesikaları olarak kabul edilmektedir.²⁴

Tarikatlar açısından ise varlıklarını garanti altına alan, ağlarını genişletmeye olanak tanıyan ve özellikle yönetim sınıfında kendilerini tehdit eden rakip dini gruplara karşı savunma hatları oluşturan paradoksal bir ilişki söz konusudur. Söz gelimi IV. Murad zamanında ortaya çıkan ve yönetimde etkin olan Kadızadeliler, Halvetiler ve Mevlevileri ve de onların dergâhlarına giden halkı küfürle suçlamışlar, Fatih camisinde toplanarak sûfilerin kılıçtan geçirilmesi için çağrıda bulunmuşlardır. Nitekim 1666 yılında Sadrazam Köprülü Fazıl Paşa'yı da yanlarına çekerek Mevlevîler'in "semâî" ve Halveti dervişlerinin "tahta tepmek" ayinlerini İstanbul'da 1684 yılına değin yasaklatmayı başarmışlardır.²⁵ Yine yeniçerilerin lağvedilmesiyle birlikte saray tarafından tehdit olarak görülen Bektaşilerin tasfiyesinde bir diğer tarikat olan Mevlevilerin girişimleri de rakip dini yapıların potansiyel tehlikelerine karşı refleksi açısından dikkat çekici bir örnektir. Dolayısıyla siyasi yönetimin gücü paylaşma isteksizliği ve kimi zaman kendi varlığının devamı için tarikatlara duyulan ihtiyacın azalması, aradaki ortaklığın rafa kaldırılmasıyla sonuçlanmış, ancak her durumda tarafların birbirini göz hapsinde tuttuğu bir süreç ilişkinin sabitesi olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın, kuruluş döneminde tarikatları çeşitli makam, bağış ve beratlarla devletleştirmesi,

²² Zekariyya Işık, "Şeyhler ve Şahlar Osmanlı Toplumunda Devlet- Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 179-182.

²³ Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Yıl: 94, Sayı: 5, s. 259- 310.

²⁴ Reşat Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Editör: Semih Ceylan, 2. Basım, İsam Yayınları İstanbul, 2018, s. 55.

²⁵ Öngören, s. 88.

yönetimini merkezileştirdiği güçlü olduğu devirlerde ve tehdit algısının kuvvetlenmesiyle beraber kimi tarikatların tasfiyesi de söz konusudur. Nitekim Tanzimat ve Meşrutiyet zamanlarında ise modernleşmenin ayak seslerinin yaklaşmasına bağlı olarak toplumsal alanda tarikatlara yönelik ıslah çalışmaları devlet erkinin fonksiyonel tutumuna bir örnektir.²⁶

Diğer yandan Osmanlı devleti otoritesinin yetişmediği egemenliğini pekiştiremediği topraklarında nüfuz sahibi olan müesses dini yapıları karşısına almaktan imtina etmiş, aksine bu yapıları çeşitli berat ve tavizlerle devletleştirerek devletin tanımlamasına karşı çıkan gruplara karşı tebaasına alternatif bir seçenek olarak sunmuştur.²⁷ Bunun için ücra köylere ya da boş tenha bölgelere yönelik yerleşim politikası tarikatlar eliyle işleme konulmuş, özellikle dağ köylerinin etrafı imar edilerek iskâna elverişli araziler elde edilmiştir. Bunun karşılığında tarikatlara tekke ve zaviyeler kurabilmeleri için beratlar verilmiş, tekke ve zaviyelerin ayakta kalabilmesi için de vergi indirimleri ve çeşitli vakıflar tahsis edilmiştir. Söz gelimi Melâmiyye tarikatının İstanbul'daki ilk tekkesi Kânûnî Sultan Süleyman tarafından inşa ettirilmiştir. Yine Halvetiyye tarikatının Amasya'daki tekkesi Vezir Hızırzade Mehmed Paşa tarafından yaptırılırken İstanbul'da ise Fındıkzade ve Sütlüce'de üç tekke Vezir Pîrî Mehmed Paşa tarafından tesis olunmuştur.²⁸ Karşılıklı fayda esasına dayalı simbiyotik bir ilişki Osmanlı devleti ile tarikatlar arasındaki ilişkinin temel niteliğini oluşturmuştur.

Yukarıda da görüldüğü üzere Osmanlı, dini yapılara yönelik denge politikasının sarkacına devletin bekasını yerleştirmiştir. Fatih döneminde Hurufilerin devleti ele geçirme teşebbüsleri, II. Beyazıt zamanında Kalenderîlerin suikast girişimleri, II. Mahmut'un yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra Bektaşî tekkelerini yıktırması ve XIX. yüzyılın başlarında Nakşibendi tarikatının kaygı veren büyümeleri, idam ve sürgünlerle karşılık bulmuştur.²⁹ Özellikle 15 Haziran 1826'da modernliğe direnen ve artık serseri bir grup olarak kabul edilen yeniçerilerin dünya görüşlerinden rahatsız olan Ortodoks ulema ile sarayın ittifakıyla küffara karşı Sancak-ı Şerif-i açılarak yeniçeriler top ateşine tutulması, binlercesi öldürülmesi ve takibata uğratılması, devletin güvenlik politikasının tezahürleridir. Bu süreçte Bektaşî tarikatı ise kendisini koruyan kılıç, yani yeniçeri ocağı ortadan kalktığına savunmasız kalmış ve hızla tasfiye edilmiştir. Öyle ki, Şeyhülislam başkanlığında diğer tarikat liderlerinin katılımıyla oluşturulan ulema meclisinde, Bektaşî tarikatının tüm üyelerinin yakalanmasına, liderlerinin Sünni-Ortodoks nüfusun yoğun olduğu yerlere sürgününe, tüm Bektaşî tekkelerine el konularak bazılarının yıkılmasına, kalanların ise diğer tarikat gruplarının kontrolüne devredilmesine karar verilmesi, merkezi cenahta yer tutan kesimlerin nezdinde heterodoks yorumların sabikalı olarak addedilmesiyle ilgilidir.³⁰

---

²⁶ Işık, s. 179- 182.

²⁷ Okutan, 321-353.

²⁸ Öngören, s. 55-75.

²⁹ Öngören, s. 85.

³⁰ Erdal Küçükyağın, *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2018, s. 13-14.

Dolayısıyla Osmanlı devleti döneminde yönetim erkiyle tarikatlar arasında karşılıklı fayda esasına dayalı simbiyotik bir ilişki söz konusu olmuştur. İlişkinin sarkacı tehdit algısına kaydığında tehlike ortadan kaldırılincaya kadar tarikatlar kimi zaman idamlarla doğrudan kimi zaman da sürgün ve yasaklamalarla dolaylı olarak makul bir zayıflatılmaya maruz bırakılmışlardır.

3. Cumhuriyet Türkiye'sinde Cemaatler

Cumhuriyet Döneminde tarikatları anlamının sağlıklı yolu, bir önceki başlıkta bahsi geçen Osmanlı'nın tarikatlarla kurduğu ilişki kültüründen kalan mirasa odaklanmayı gerektirir. Osmanlı'da ilmi ve siyasi otoriteler, Anadolu Selçuklu devletine karşı Baba İlyas'ın başlattığı en büyük siyasi, sosyal ilk gayr-i Sünni ayaklanmayı not etmeyi unutmamışlardır.³¹ Öyle ki dini-tasavvufi bir harekete dönüşen bu ayaklanma Osmanlı'nın kuruluşunda Abdalânî Rum hareketini ve dolayısıyla Bektaşiliği doğurmuştur. Dolayısıyla XV. yüzyılda Bedreddinîler, XVII. yüzyılda Melâmîler, XIX. yüzyılda yeniçerilerle birlikte Bektaşiler, devletle tarikatlar arasındaki çatışmacı kültürün Cumhuriyet rejimine miras kalan yanını oluşturmaktaydı. Nitekim Cumhuriyetin ilk habercilerinden olan Tanzimat döneminin 1860'lı yıllarında Meclis-i Meşayih müessesesi kurulmuş dini yaşama biçim veren tekke ve tarikat şeyhlerinin yetiştirilmesini üzerine alarak “beşik şeyhliği”nin önüne geçilmek istenmiştir. Yine Cumhuriyet öncesi Osmanlı'da önemli değişim ve dönüşümlerden olan 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'te ise tekkeleri kapatalım mı? Islah mı edelim? tartışması yaşanmıştır. Tarikatlar cenahında ise ilk defa tekke dışında teşkilatlar kurulmuş, tasavvufi kitapların dışında haftalık ve aylık yayınlarla sosyal dünyaya pencereler açılmıştır. Dolayısıyla cumhuriyet döneminin sivil, sosyal ve legal görünümlü vakıf ve dernek formlarının prototipini çağrıştıran cemaat nitelikli dini yapılara geçiş süreçlerinin ilk adımları atılmıştır.³²

“Tekkeler kalsın mı gitsin mi?” tartışmaları, kurtuluş savaşı mücadelesi şartlarında milli bir birlikteliğin gerçekleştirilmesine zarar vereceği düşüncesiyle rafa kaldırılmıştır. Nitekim 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir tarikat pîrî olan Hacı Bayram-ı Veli'nin kabrinin ziyaretiyle açılması, yeni açılan Mecliste çeşitli tasavvufî hareketlerin içinde söz ve makam sahibi olan şeyh ve müntesiplerin mebus olarak yer alması, Cumhuriyetin kuruluşunda yeni rejimin yöneticilerinin bahsi geçen mecburiyetlere dayalı olarak tarikatlarla uzlaşılı kültürünü ve şimdilik simbiyotik bir dili benimsediğini göstermektedir.³³ Ancak yeni kurulan bu ulus- devlet, çok geçmeden İslam dinini modern paradigma çerçevesinde evrensel, kültürel ve toplumsal dinamikleriyle yeniden tanımlayarak bu topraklara özgü “ulusal din” geliştirme gayretine girişmiştir.³⁴ Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türk ulusunu çağdaş uygarlığa katma yolunda, hukukta ve eğitimde sert devrimler gerçekleştirilirken, din ve laiklik başlıklarında daha geniş alana yayılmış bir problemle karşılaşmıştır. Bu problem laiklik

³¹ Okutan, 319.

³² Mustafa Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Editör: Semih Ceylan, 2. Basım, İsam Yayınları İstanbul, 2018, s. 96.

³³ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, 96-99.

³⁴ Atay, s. 49-50.

ilkesinin tanımı, kapsama alanı ve işleyişle ilgilidir. Laiklik ilkesi Hıristiyanlıkta belirgin biçimde devlet ve kilise yetkelerinin ayrımıyla ilintilidir. Ancak Batıdan farklı olarak Cumhuriyet Türkiye'sinde dinsel niteliklerin, hukuk, eğitim ve halk gelenekleri içine genişçe bir çerçevede karışmış olması, Müslüman eylemlerinin hangisinin ruhani alana hangisinin dünyevi alana girdiğiyle ilgili kaos üretici belirsizliği doğurmuştur. Dolayısıyla dini sahadaki inkılaplar üzerinde ve laiklik ilkesinin tanımlanmasında kafa karışıklığı dönemin erkinin yapısal niteliğine bağlı olarak uygulamalarda da farklılıklar doğurmuştur.

Bu farklı yaklaşımlardan biri, din nasıl devlete karışmayacaksa devletin de dine karışmaması anlayışıdır. Dini yapılar, bahsi geçen laiklik tanımını, maruz bırakıldıkları baskı ve anti-teist müdahaleler altında kavram kargaşası içinden kopardıkları bir karşı söylem olarak savunmuşlardır. Nitekim bu süreçte Cumhuriyetinin kurucu kadroları dinin toplumsal çözümlere karşı oluşturduğu dayanışmaya dair rolünü ampirik olarak kabul etmiş ancak dinin şeriat ya da tarikat giysisi altında sosyal hayata müdahalesini ulusal çabayı baltalayabilecek potansiyele sahip olduğuna inanarak, İslam dininin kısmen ibadet tümüyle muamelat boyutunu sosyal hayatın dışına çıkarmıştır.³⁵ Dolayısıyla hatırd tutulan bu kaygı, bir kuvve olarak alınan kararları etkilemiş, laiklik ilkesine uygun olarak din işleri ve devlet işleri birbirinden ayrıştırılmıştır. Ayrıca, yeni ve çağdaş ulus idealinin önünde engel olabilecek geleneğin kodları toplumsal alanının dışına itilmiştir. Söz gelimi, hutbenin ve Ezanın Türkçeleştirilmesi, Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme ve tefsiri, yeni, modern ve çağdaş kodlara yer açmanın devrimleri olarak sunulmuştur.³⁶ "Kılık Kıyafet Kanunu" ve buna dair yasallaştırmaların yanı sıra tarikatları doğrudan ilgilendiren gelişme ise Şeyh Said isyanı ve Menemen olayları ile başlamış, akabinde 1925 yılında çıkarılan Tekke ve Zâviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun'la devlet ile tarikatlar arasındaki uzlaşılı kültürü tümüyle terk edilmiş, tarikatlar toplumdan ve kamusal alandan çekilmek zorunda kalmışlardır.

Yaşanan süreçler tarikatlar üzerinde kırılmalara ve fenomolojik yüzeyde marjinal algılara yol açmıştır. Öyle ki Cumhuriyetin ilk döneminde halifeliğin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Kur'an eğitiminin yasaklanması, ezanın Arapça aslı yerine Türkçe tercümesinin okunması gibi radikal reformların yanı sıra laiklik ilkesinin devletin anayasal düzeninin temel ilkelerinden biri haline gelmesi, toplumda olduğu kadar tarikatlarda da derin kırılmalara yol açmıştır. Bahsi geçen reformlara ve inkılaplara direnen dini yapılara karşı sert tedbirlere başvurulması, bu yapıları yer altına itmiş ve varoluşsal kaygılara düşürmüştür.³⁷ Bu gelişmelerin bir sonucu olarak tekkelerin kapatılmasını, mutasavvıfların bir kısmını, ilahi dokunuşun bir tecellisi olarak görerek yasağa boyun eğmişler, muallimlik, âmirlik ve memurluk gibi mesleklere yönelmişlerdir. Kimi sufiler ise yasağın yanlışlığını savunarak bir yandan sessiz ve derinden faaliyetlerine devam etmişler bir yandan da özel sektörde çalışarak veya iş kurarak geçimlerini temine yönelmişlerdir. Kimi dervişler de tasavvufi hayatın icrası için tekke ve zaviyelere

---

³⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 16. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 536-541.

³⁶ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2007, s. 479.

³⁷ Hulusi Şentürk, *İslamcılık – Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2011, s. 115.

mecbur olmadıklarını bütün kâinatı bir dergâh görerek dost meclislerinde tasavvufi dertleşmelere ve sohbetlere devam etmişlerdir.³⁸ Nihayetinde dini yapılar ve teşekküller kurumsal işlevlerini ve kamusal ağırlıklarını bir süreliğine kaybetmişlerdir.

Yine bu dönemde özellikle tekkelerin kapatılmasıyla illegal duruma düşen tarikatlar, zorunlu olarak kendilerine yeni bir kimlik bulmuş ve yöntem belirlemişlerdir. Nitekim sufi kişiliklerin kendilerine ait evlerde sohbet halkaları oluşturmaları ve bir camide imam- hatip olarak görev alarak cami sohbetleriyle kitlelerle iletişime geçmeleri, dini yapılara tasavvufi disiplinin icrasıyla ilgili yeni bir paradigmanın kapısını aralamıştır. Söz gelimi, camilerde resmi kimlikle görev aldıkları için yalnız kendi müritlerine değil cami cemaatine de sohbet etmek durumunda kaldığından, sohbetlerini tasavvufi formdan çıkararak dönemin inanç dokularında ortaya çıkan rahatsızlıkları senkronize ederek İslami tebliğ ve bilinçlenmeyi öne çıkarmışlardır.³⁹ Dolayısıyla tarikatlar, bünyelerinde kabaca oturum izni vermedikleri İslamcılık retoriğine kayarak devlete alternatif bir rejim teklif eden siyasal İslam’la birlikte anılır olmuştur.⁴⁰ Biçimsel olarak ise çeşitli dernek, vakıf, sivil toplum örgütü gibi legal kuruluşlar altında “cemaat” adı verilen örgütlenme biçimine geçmişlerdir.⁴¹

19. ve 20. yüzyıl düşüncesinde belirginleşen ortak değerlerin ve inançların çok kuvvetli bir şekilde paylaşıldığı, informel ilişkilere dayanan, ortak amaçlara odaklı topluluğu karşılayan⁴² cemaat kavramı,⁴³ sanayileşmiş modern toplumlarda ve kentlerde fertçi, faydacı, maddeci ilişkilerin sonucu olan ve yalnızlaştırmaya bir protesto olarak doğmuş içe dönük yapılanmalar olarak tanımlanabilir.⁴⁴ Dolayısıyla cemaatler, tarikatların bir devamı veya dönemin ekonomik-politik koşullarına uyarlanmış farklı bir versiyonu olarak değerlendirilebilir.⁴⁵ 1945-1960 arası dönemde çok partili hayata geçişle birlikte başlayan kısmi serbestlik muhafazakâr dini dünyaya toplumda ve kamu yönetiminde alan açarken İslamcılık akımlarının tekrar canlanmasına, tarikatlar ve cemaatlerin nefes almasına vektör olmuştur. 1946’dan itibaren çok partili hayata geçişle birlikte Ankara’da İlahiyat Fakültesinin açılmasını, yurt sathında Kur’an Kurslarının ve İmam- Hatip Okullarının açılması ve ibadet dilinin tekrar aslına döndürülmesi takip etmiştir.⁴⁶ Bu dönemde İslami yayınlarda yaşanan yükseliş dergi yayıncılığı ile belirgin hale gelmiş, özellikle Nurcular, Süleymancılar ve Büyük Doğu grubu gibi dini hareketler güç kazanmış,

---

³⁸ Kara, “Cumhuriyet Türkiye’inde Tarikatlar”, s. 101-102.

³⁹ Şentürk, s. 170.

⁴⁰ Oktay Yıldırım, *Diyanet’in Tarikatlar Raporu*, 5. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2020, s.19.

⁴¹ Yıldırım, *Diyanet’in Tarikatlar Raporu*, 2020, s.9.

⁴² Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 47.

⁴³ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 195.

⁴⁴ Mustafa E Erkal, Burhan Baloğlu, Filiz Baloğlu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 67.

⁴⁵ Mustafa Peköz, *İslami Cumhuriyete Doğru- Türkiye’de Siyasal İslam’ın Dünü, Bugünü ve Yarını*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009, s. 79.

⁴⁶ Günay, Güngör, s. 480.

dernek, vakıf ve Kur'an kursları sayısında bir artış söz konusu olmuştur.⁴⁷ Dini alanın özgürleştirilme süreci, 1950-1960 ve sonrasında tarikatların, cemaat ve siyasi nitelikli yeni tip örgütlenmelerle görünür hale gelmesini beraberinde getirmiştir. Buna göre bir yandan tasavvufi niteliğini muhafaza eden bir yandan da politik/toplumsal pratikler geliştiren kimi tarikat yapıları, siyasi ve sosyal alanda etkin olmaya başlamışlardır. Yine sufi ve mistik tonlamalarının yanına tam bir cemaat yapılaşmasını ekleyen Said Nursi'ye bağlanan Nurcular, bu dönemde güçlü bir şekilde sosyal sahaya çıkmıştır. Din eğitimi konusunda alternatif bir yapılanma içinde olan Süleymancılar⁴⁸ ile İslamcı hareket içinde aksiyoner yanıyla ve İslamcı ve milliyetçi yapısıyla Necip Fazıl Kısakürek'in Büyük Doğu hareketi, akademik ve entelektüel birikimiyle Anadolu sentezi adı verilen Türk İslam Sentezini savunan Nurettin Topçu ve Hareket dergisi gibi gruplar bu dönemin öne çıkan cemaat ve siyasi nitelikli yeni tip örgütlenmelere örnek verilebilir.⁴⁹

Modernitenin normatif siyasi erkin kurumsal baskılarının absorbe edildiği yeni dönemde tarikatlar yeni imajlar üretmişler, müntesiplerinin de değişen taleplerini karşısında vitrinlerini ve yapısal durumlarını reforme etmek durumuna itilmişlerdir. Bu tür bir dinamik dönüşüm içinde varoluşsal krizlerle boğuşan insanların aradıkları şey, bir tarikatın dervişi olmaktan çok dini bilgi ve hayatın bir bölümüyle temas kurmak, haram-helal çizgisi içinde temel dini yükümlülüklerini yerine getirmekten ibaret olmaktadır. Dolayısıyla tarikat eğitiminin temel disiplini olan seyr-u sülük-ün müfredatı, çağın müntesiplerine ağır gelmiş ve vahşi kapital düzenin beyaz yakalı avcılarının fink attığı metropol yaşamının kenar mahallelerine sürülmüş bireyler için gereksiz yorgunluk olarak görülmüştür. Diğer yandan mürşit yerine hoca, talip/mürit yerine talebe, tekke yerine de medrese kavramlarıyla eskinin kötü hatıralarını çağrıştıran ve şimdinin kulak tırmalayan tasavvufi jargonundan uzaklaşmıştır. Ayrıca diz dize ve göz göze yapılan tarikat eğitimi, yasaklanmış tasavvufi hayat içinde sekteye uğramış, bu eğitimi vermeye yetkin olanların da ahirete intikaliyle mürşit olmaya ehliyeti ve icazet yetkisi üzerine krizler yaşanmıştır. Dolayısıyla tarikatların bir devamı olan cemaatler, tasavvufi geleneğe vurgu yapsalar da tarikat geleneğinden farklı olarak iç ve dış etkenlerle siyasal sorunlarla ilgilenmeye ve ekonomi, politika, toplum eğitim ve moral değerler konusunda stratejiler üretmeye yönelmişlerdir.⁵⁰

Bu çerçevede dini tasavvufi yapıların modern cemaat temsilcisi olan cemaatler, bir dönem devletin boş bıraktığı dini eğitim alanına yönelmişler, özellikle 1950'den sonra devlet eksenli din eğitimine karşı geleneksel halk dindarlığında oluşan kuşkuyu aparatlaştırarak dini eğitime alternatif alanlar açmışlardır. Nitekim 1980 darbesinin akabinde oluşan demokratik ortamında siyasi çatışmaların sükûnet bulmasıyla cemaatler, bir yandan din öğretimi ve maneviyat eğitimi ile uğraşırken diğer yandan eğitim yoluyla sahip oldukları insan kaynağıyla çeşitli kazanımlar elde etmişlerdir.

---

⁴⁷ Şentürk, s. 177- 202.

⁴⁸ Yıldırım, *Diyanet'in Tarikatlar Raporu*, s. 21- 22.

⁴⁹ Şentürk, s. 232-238.

⁵⁰ Peköz, s. 79.

1990 yıllarında hız kazanan ekonomik ve siyasi kazanımların sunduğu popüler ve konformist atmosferde muhafazakâr kitle, kendi toplumsal belleğini oluşturmak adına ciddi ve güçlü atılımlarda bulunmuştur. Bu süreç 28 Şubat kararları ile sekteye uğramışsa da post-modern darbe olarak nitelenen kararlardan çıkan jakoben uygulamalarının genç/okur kitlede oluşturduğu travma, sahiplerinde haklı kırılmalara ve ciddiye alınması gereken hak kayıplarına sebep olmuştur. Her şeye rağmen muhafazakâr toplum kendi tarihi içinde fetret dönemi olarak nitelenebilecek 28 Şubat sürecinin ağır psikolojisini bünyesinden atabilmeyi başarmış, özellikle kamusal alandaki hak kayıpları kimi çevrelerce mağduriyet psikolojisine hamledilerek karşıt kitleye dönük vicdani ve duygusal mevziler kazanılmıştır. 2000'li yıllarla beraber siyasi, ekonomik ve sosyal anlamda dini tandanslı yapılar için günümüze değin uzanan geniş bir alan açılmıştır.⁵¹

Bugün için açılan bu geniş alanda dini yapıların tasarruflarının parametrelerindeki değişimler, bahsi geçen tarihi sosyal ve siyasi hadiselerin güdümünde özellikle ekonomi alanında tezahür etmektedir. Çalışmanın başında belirtilen modern, postmodern ve kapitalizm gibi evrensel parametrelerinin yanına Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin değişken paradigmaları eklendiğinde, bugün için varoluşsal kaygıların dayandırıldığı “büyüme zorunluluğu” hissi, tarihi ve siyasi travmaların psikolojik itimiyle panik atağa evrilerek dünya ve ahiret dengesine dair tutumlarda, en azından tasarruf üretmede farklılara neden olduğu söylenebilmektedir.

Sonuç

İslam dini Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı olarak dünya ve ahiret dengesinde dengeli bir tutumu salık vermektedir. Öyle ki, her iki dünyanın mutluluğunu amaç edinen İslam dini, bu dünyanın sınama alanı olduğunu unutmamak ve dünyadan payına düşen nasibini de zekât, fitre ve sadaka gibi ahiret odaklı paylaşımlarla değerlendirmek suretiyle dünyadan payını alma gayretlerini (ekonomik faaliyetleri) şartlı olarak kabul etmektedir.⁵² Bu çerçevede zaviye, tekke ve asistanelerle kurumsallaşan ve bir anlamda yerleşik hayata geçen tarikatların yeme içme barınma ve barındırma gibi ihtiyaçlar için giriştikleri ekonomik eylemleri⁵³ dini yapının zaman içinde genişlemesiyle çeşitlenerek karmaşık sosyal ilişkilere ve rasyonel tavırlara dönüşmüş, dünya ve ahiret dengesinde kimi kaymalar söz konusu olmuştur.

Tasavvuf tarihinde, dini yapıların nazari ve fiili birçok hücumu karşı koyabilmeleri ve değişik siyasi ve ideolojik mecralardan neşet eden jakoben tutumları bertaraf edebilmeleri, sosyal sahadaki olumlu katkıları ve bireylerin ruhi ve kalbi hastalıklarında tasavvufi reçetelerinin olumlu etkileri ilgilidir. Ancak bu dönemde tarikatlar, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin gerilimli diyalektiğinin risklerinden farklı olarak dünyevileşmenin kurşun askerleri olan ve kendilerini kamufle edebilen modernizm, kapitalizm ve deizm gibi karakterlerle karşı karşıyadır. Nitekim modernizm kendi epistemolojisini tek yetkin bilgi ve biricik hakikat olarak dayatarak dinin zaman ve tabiatüstü hakikat iddiasını terk edilmesini

---

⁵¹ Yıldırım, *Diyanet'in Tarikatlar Raporu*, s. 25-26.

⁵² Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, s. 92-94.

⁵³ Ceyhan, s. 34-35.

salık vermektedir. Arkasından gelen postmodern akım ise modernizmin dayatmacı hakikatçılığını reddederken dini anlatıların tümünü “Gerçek, öznenin bakışındadır.” diyerek görecelik kuyusuna atmaktadır. Bu ikili pres arasından sıyrılmak isteyen dini yapılar, kapitalizmin an- a odaklandığı “daha çok kazanmalısın” hırsına; postmodernizmin tüketilmeye değer her şey metalaştırılabilir tavrına cevap vermeye çalışırken; modern toplumlarda geleneksel kutsal kozmosun konusal birliğinin parçalanması sürecine denk gelmeleriyle⁵⁴ hakikat iddialarını yukarıda tutabilmek, diğer müddei gruplarla rekabet edebilmek için ekonomik güç ve insan kaynağı açısından büyüme hissine kapılarak dünyevileşmeyle karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla dünyevileşmenin ameli göstergelerinden olan ve ekonomiyle kurulan zorunlu ilişkilerin dışında “art değer” ilkesine hizmet eden kapital ilişkilerin tezahürleri; dini bir tüketim aracına indirgenmesi, dinselğin yapısının dönüşmesi ve bireysel alana çekilmesi, gizem ve duygusallığın kaybedilmesi⁵⁵ ve dünya ile kurulan ilişkide modern ve kapital normların öncülenmesi olarak kendini göstermektedir. Nitekim Türk dindarlığı üzerine yapılan bir çalışmada muhafazakâr kimlikli iş adamları ve sanayicilerle yapılan görüşmelerde işe alımlarında son derecede modern ve iş dünyasının profesyonel kurallarının geçerli olduğu bir parametrenin söz konusu olduğu görülmüştür.⁵⁶ Dolayısıyla üretim organizasyonlarından nihai ürünün pazarlamasına kadar geçen tüm evrelerde geleneksel ve dini tutumların rolünün azlığı, bir yandan çağın kapital yasalarının dayatmacılığını öte yandan dünyevileşmeyi işaret etmektedir.

Bu olgusal duruma göre alternatif İslami bir ekonomik sistemin yokluğunda dini yapıların, kaçınılmaz olarak sekülerleşmenin bir ayağı olan dünyevileşme ile karşı karşıya geldikleri söylenebilmektedir.⁵⁷ Çünkü dini sosyal teşekküllerin çeşitli saiklerle kapitalizmle kurdukları ilişki, tutum ve tercihlerinde dini yapılara seküler seçenekleri dayatmaktadır. Dolayısıyla bu ilişki ne kadar yoğun; bu temas ne kadar sık olursa itikadı olmasa da pratiklerde rasyonelleşmeyi talep edecek, dini duygu ve edinimler akli olmakla meşgul edildiğinden inancın kalbi ve ruhi melekeleri zayıflamaya uğrayacaktır. Bu anlamda her inanç, bireylerdeki büyüsünü ve kitlelerdeki hatırlı mevkisini kaybetmekle karşı karşıya kalacaktır. Diğer bir ifadeyle bu tür bir atmosfer, araçsal aklın egemenliğinde siyasal-toplumsal yaşam alanındaki inanç, düşünce ve pratik arasındaki bağın koparılması tehlikesini ortaya çıkarır. Dolayısıyla varlık, bilgi ve değer alanlarının, insan merkezli bir “episteme”nin nesnesi olması, metafizik ve irrasyonel bilginin rasyonel bilgi tarafından yöntem dışında bırakılması, dinin büyüsünden arındırılarak yeni ve modern sosyal, siyasal ve ekonomik organizasyonların kurulmasına yol açmaktadır. Bu durumda dini yapıların da modernleşme ve ekonomi ile kurdukları ilişkilerin yoğunluğu nispetinde bu sürece eklemlenmeleri kaçınılmaz olmakta, bireylerin de

---

⁵⁴ Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din- Modern Toplumda Din Problemi*, İstanbul Rağbet Yayınları, 2003, s. 92.

⁵⁵ Abdurrahman Kurt, *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*, Emin Yayınları, Bursa, 2009, s. 69.

⁵⁶ Bahattin Akşit vd., *Türkiye’de Dindarlık- Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 299.

⁵⁷ Peköz, s. 346-349.

artan bir şekilde “homo economicus” karakterine dönüşme tehlikesi söz konusu olmaktadır.⁵⁸

Sonuç olarak tarihsel süreç içinde dini yapılar, varoluşlarını tehdit eden risklere karşı güvenli bir duvar inşa edebilmek için kimi zaman iradi kimi zaman da cebri saiklerle siyasi, toplumsal ve ekonomik ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan kutsalla dünyevinin dilemmasının gerilimini azaltmak ve yukarıda etrafı çizilen risk haritasında yer almamak için günümüz ekonomik gerçekliklerini karşılayan ve İslam’ın denge tutumuna uyumlu bir ekonomik sistem geliştirilmesi zorunlu olmaktadır.

Kaynaklar

- Akgül, M. (2002). *Türkiye’de Din ve Değişim -Bir Erol Güngör Çözümlemesi-*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atay, T. (2009). *Din Hayattan Çıkar- Antropolojik Denemeler-*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bahattin Akşit, R. Ş. (2012). *Türkiye’de Dindarlık- Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (16 Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ceyhan, S. (2020). *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür* (2. Basım), İstanbul: İsam Yayınları.
- Ceylan, S. (2020). "Cumhuriyet Türkiye’sinde Tarikatlar", *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Ceylan, S. (2020). "Osmanlı Devletinde Tarikatlar", *Türkiye’de Tarkatlar Tarih ve Kültür*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Çakır, R. (2002). *Ayet ve Slogan* (9. Baskı), İstanbul: Metis Yayınları.
- Ertürk, R. (2004). *Sufî Tecrübenin Epistemolojisi*, Ankara: Fecr Yayınları.
- Güngör, Ü. G. (2007). *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Işık, Z., "Şeyhler ve Şahlar Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri", *Süirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), s. 179-182.
- Karaman, F. (2006). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kirman, M. A. (2004). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Konseyi, W. (. (1990). *Günümüz Din ve Fikir Hareketleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Risale Yayınları.
- Kurt, A. (2009). *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*, Bursa: Emin Yayınları.

---

⁵⁸ Akgül, s. 74-78.

- Küçükyalçın, E. (2018). *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik* (5.Baskı), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Luckmann, T. (2003). *Görünmeyen Din- Modern Toplumda Din Problemi*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erkal, M. E., B.Baloğlu, F.Baloğlu (1997). *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları.
- Okutan, A. (2020). *Müslümanların Birlik ve Bütünlüğünün Önündeki En Büyük Engel Dini Grupçuluk*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Öngören, R. (2001). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, R. (1994). "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset". *Milletlerarası Hoca Ahmet Yasevi Sempozyumu* (s. 259-310).
- Peköz, M. (2009). *İslami Cumhuriyete Doğru- Türkiye 'de Siyasal İslam 'ın Dünü, Bugünü ve Yarın*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Şentürk, H. (2011). *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, A. (2014). *Din, Dünyevileşme ve Zühd* (2. Baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yıldırım, O. (2020). *Diyanet'in Tarikatlar Raporu* (5 Baskı), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Kemaleddin TAŞ / Tarık GÜVENDİ
Din ve Dünyevileşme Bağlamında Türk Toplumunda Tarikat ve Cemaatler